

TOPISHMOQLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Yunusova Muhabbat Orifjon qizi

Andijon davlat chet tillari instituti

Xorijiy til va adabiyoti yoʻnalishi

Email: yunusovam16@gmail.com Tel: +998906936880

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21157022>

Annotatsiya: Mazkur maqolada oʻzbek xalq ogʻzaki ijodining muhim janrlaridan biri boʻlgan topishmoqlarning lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Topishmoqlarning leksik-semantik, grammatik va stilistik jihatlari, shuningdek, ularning metaforik tafakkur, obrazlilik va til iqtisodiyligi bilan bogʻliq jihatlari yoritiladi. Topishmoqlarning til tizimidagi oʻrni va ularning kognitiv-lingvistik ahamiyati ham koʻrib chiqiladi.

Kalit soʻzlar: Topishmoq, lingvistika, metafora, semantika, stilistika, obrazlilik, folklor, til iqtisodiyligi, kognitiv yondashuv.

Аннотация: В данной статье анализируются лингвистические особенности загадок, одного из важных жанров узбекского народного устного искусства. Выделены лексико-семантические, грамматические и стилистические аспекты загадок, а также их связь с метафорическим мышлением, образностью и языковой экономией. Рассматривается также роль загадок в языковой системе и их когнитивно-лингвистическое значение.

Ключевые слова: Загадка, лингвистика, метафора, семантика, стилистика, образность, фольклор, языковая экономия, когнитивный подход.

Annotation: This article analyzes the linguistic features of riddles, one of the important genres of Uzbek folk oral art. The lexical-semantic, grammatical and stylistic aspects of riddles are highlighted, as well as their aspects related to metaphorical thinking, imagery and language economy. The role of riddles in the language system and their cognitive-linguistic significance are also considered.

Keywords: Riddle, linguistics, metaphor, semantics, stylistics, imagery, folklore, language economy, cognitive approach.

Kirish. Topishmoqlar xalq ogʻzaki ijodining eng qadimiy va keng tarqalgan janrlaridan biri boʻlib, u nafaqat madaniy meros sifatida, balki til tizimining obrazli va semantik imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim lingvistik material sifatida ham ahamiyatga ega [1]. Ular qisqa hajmda boʻlishiga qaramay, chuqur mazmun va murakkab maʼno qatlamlarini oʻz ichiga oladi. Topishmoqlar inson tafakkurini rivojlantirish, mantiqiy fikrlashni shakllantirish va kuzatuvchanlikni oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Shu bilan birga, ular tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, soʻzlarning koʻchma maʼnoda qoʻllanishi, metaforik tasvirlar, qiyoslash va ramziy ifodalar orqali badiiy nutqni boyitadi [2]. Lingvistik nuqtai nazardan topishmoqlarni oʻrganish ularning leksik-semantik, grammatik va stilistik xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Ayniqsa, topishmoqlarda

soʻzlarning yashirin maʼnoda qoʻllanishi, sintaktik tuzilishning ixchamligi va obrazlilikning yuqoriligi ularni alohida tadqiqot obyekti sifatida ajratib koʻrsatadi. Shu sababli, topishmoqlarni lingvistik jihatdan tahlil qilish nafaqat folklorshunoslik, balki umumiy tilshunoslik, xususan, semantika va stilistika fanlari uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Topishmoqlarning umumiy lingvistik xususiyatlari.

Topishmoqlar lingvistik jihatdan murakkab va koʻp qatlamli tuzilishga ega boʻlgan folklor janrlaridan biridir. Ularning asosiy xususiyati — maʼnoning yashirin ifodalanishi boʻlib, bu holat til birliklarining koʻchma maʼnoda qoʻllanishi bilan taʼminlanadi [3]. Topishmoqlarda bevosita nomlash emas, balki predmet yoki hodisaning belgilarini tasvirlash orqali uning mazmuni yashirin tarzda beriladi.

Ixchamlik va qisqalik: Ular odatda bir yoki bir necha qisqa jumladan iborat boʻlib, ortiqcha soʻzlardan xoli boʻladi. Bu esa til iqtisodiyliги prinsipining yaqqol namunasidir. Shunga qaramay, qisqa shakl ichida katta semantik yuk mujassam boʻladi.

Obrazlilik va metaforik ifoda: Topishmoqlarda predmetlar bevosita nomlanmaydi, balki boshqa obrazlar orqali tasvirlanadi. Masalan, oddiy bir buyum yoki tabiat hodisasi inson, hayvon yoki boshqa predmetga oʻxshatib berilishi mumkin. Bu holat tilning koʻchma maʼno imkoniyatlarini kengaytiradi.

Koʻp maʼnolilik va semantik murakkablik: Topishmoqlarda bir soʻz yoki ifoda bir vaqtning oʻzida bir nechta maʼnoni anglatishi mumkin. Bu esa tinglovchidan chuqur fikrlash va tahlil qilishni talab etadi. Natijada topishmoqlar kognitiv faollikni rivojlantiruvchi vosita sifatida ham xizmat qiladi.

Ramziylik: Topishmoqlarda koʻpincha real predmetlar ramziy obrazlar orqali ifodalanadi. Bu esa milliy dunyoqarash, madaniy tasavvurlar va anʼanaviy tafakkur tizimi bilan bevosita bogʻliqdir.

Ogʻzaki nutqqa xos soddalik va ritmik tuzilish: Koʻplab topishmoqlar qofiyali yoki ritmik shaklda boʻlib, eslab qolishni osonlashtiradi. Bu ularning avloddan-avlodga ogʻzaki tarzda oʻtishiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, topishmoqlarning lingvistik xususiyatlari ularning obrazli tafakkurga asoslanganligi, semantik jihatdan murakkabligi, ixcham shakli va tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishi bilan belgilanadi.

Leksik-semantik xususiyatlar. Topishmoqlarning leksik-semantik xususiyatlari ularning mazmuniy tuzilishi, soʻz tanlovi va maʼnoning koʻchma ifodalanishi bilan belgilanadi. Topishmoqlarda leksik birliklar odatdagi nominativ vazifasida emas, balki yashirin, ramziy va obrazli maʼnoda qoʻllaniladi. Bu esa ularning semantik qatlamini murakkab va koʻp darajali qiladi.

Eng muhim jihatlardan biri — soʻzlarning koʻchma maʼnoda ishlatilishidir. Topishmoqlarda predmet yoki hodisaning nomi bevosita aytilmaydi, balki uning belgilari, xususiyatlari yoki harakatlari orqali tasvirlanadi. Natijada soʻzlar oʻzining toʻgʻri maʼnosidan chiqib, metaforik yoki metonimik maʼno kasb etadi. Shuningdek, topishmoqlarda polisemantika (koʻp maʼnolilik) keng uchraydi. Bir soʻz yoki ifoda turli kontekstlarda turlicha

ma’nolarni anglatishi mumkin. Bu holat topishmoqning yechimini topishni murakkablashtiradi va tinglovchidan chuqur semantik tahlilni talab qiladi.

Topishmoqlarda sinonimiya va antonimiya ham faol qo’llaniladi. Ba’zi hollarda bir xil ma’noni beruvchi turli so’zlar obrazni kuchaytirish uchun ishlatilsa, qarama-qarshi ma’noli birliklar esa kontrast yaratish orqali tasvirning ta’sirchanligini oshiradi. Yana bir muhim xususiyat — ramziy leksikaning keng qo’llanishidir. Topishmoqlarda tabiat hodisalari, hayvonlar, buyumlar yoki inson faoliyati ramziy obrazlar orqali ifodalanadi. Bu esa milliy madaniyat va xalq dunyoqarashining til orqali aks etishini ko’rsatadi. Shu bilan birga, topishmoqlarda oddiy, kundalik so’zlar ham ishlatiladi, ammo ular noodatiy semantik muhitga joylashtirilgani uchun yangi ma’no hosil qiladi. Bu holat leksik birliklarning kontekstual o’zgaruvchanligini namoyon etadi. Topishmoqlarning leksik-semantik xususiyatlari ularning obrazli tafakkurga asoslanganligi, so’zlarning ko’chma ma’noda ishlatilishi va semantik murakkablik bilan ajralib turishini ko’rsatadi.

Grammatik va sintaktik xususiyatlar. Topishmoqlarning grammatik va sintaktik xususiyatlari ularning tuzilishi, gap qurilishi hamda til birliklarining o’zaro bog’lanish usullari orqali namoyon bo’ladi. Bu janrda tilning grammatik imkoniyatlari ixcham, ammo mazmunan boy shaklda qo’llanadi.

Avvalo, topishmoqlarda sodda gaplar ustunlik qiladi. Ko’pchilik topishmoqlar bir yoki ikki sodda gapdan iborat bo’lib, murakkab grammatik konstruksiyalar kamroq uchraydi. Biroq bu soddalik ma’no jihatdan yengillikni anglatmaydi, aksincha, qisqa shaklda chuqur mazmun yashiringan bo’ladi. Topishmoqlarda so’z tartibi (inversiya) keng qo’llaniladi. Oddiy nutqda uchraydigan grammatik tartib buzilib, badiiy ta’sir kuchaytiriladi. Bu esa tinglovchining e’tiborini jalb qilish va obrazlilikni oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, topishmoqlarda ellips (tushirib qoldirish) hodisasi tez-tez uchraydi. Ayrim gap bo’laklari, ayniqsa ega yoki kesim, bevosita ifodalanmasligi mumkin. Bu esa matnni yanada ixcham va sirli qiladi. Sintaktik jihatdan topishmoqlarda parallellik va takroriy tuzilmalar ham muhim o’rin tutadi. Bir xil grammatik shakllarning takrorlanishi ritm va ohangdorlikni yuzaga keltiradi, bu esa topishmoqning og’zaki nutqda esda qolishini osonlashtiradi. Topishmoqlarda aniqlovchi va hol birikmalarining ko’p qo’llanishi ham kuzatiladi. Predmetning belgilari, rangi, shakli, harakati yoki holati aynan shu sintaktik birliklar orqali tasvirlanadi. Bu esa yashirin ma’noni anglashda asosiy rol o’ynaydi.

Mushtarak ravishda, topishmoqlarda intonatsiya va pauza ham sintaktik ma’noni kuchaytiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Og’zaki ijroda ma’lum to’xtalishlar va ohang o’zgarishlari orqali yashirin ma’no yanada ta’sirchan ifodalanadi. Topishmoqlarning grammatik va sintaktik xususiyatlari ularning ixcham tuzilishi, so’z tartibining erkinligi, ellipsis hodisasi va badiiy sintaktik vositalarning faol qo’llanishi bilan belgilanadi.

Stilistik vositalar va obrazlilik. Topishmoqlarning eng muhim lingvistik jihatlaridan biri ularning stilistik boyligi va obrazlilikka asoslangan ifoda tizimidir. Bu janrda til birliklari oddiy axborot berish vazifasini emas, balki yashirin ma’noni badiiy va ta’sirchan shaklda ifodalash vazifasini bajaradi.

Metafora: Metafora topishmoqlarda keng qoʻllaniladi. Metafora orqali bir predmetning xususiyatlari boshqa predmetga koʻchiriladi. Bu usul topishmoqning asosiy badiiy mexanizmini tashkil etadi. Masalan, oddiy bir buyum inson yoki tabiat hodisasi sifatida tasvirlanadi, natijada yashirin maʼno hosil boʻladi.

Oʻxshatish (taqqoslash): Topishmoqlarda “goʻyoki”, “xuddi”, “kabidir” kabi vositalar yoki yashirin qiyoslashlar orqali predmetlar oʻzaro solishtiriladi. Bu esa tasvirning aniqligi va obrazlilikini kuchaytiradi. Jonlantirish (personifikatsiya): Notoʻgʻridan-toʻgʻri jonsiz predmetlarga inson xususiyatlari beriladi, masalan, “yigʻlaydi”, “kuladi”, “gapiradi” kabi feʼllar ishlatiladi. Bu esa topishmoqni yanada jonli va qiziqarli qiladi.

Mubolagʻa (giperbola): Baʼzi topishmoqlarda predmetning xususiyatlari orttirib koʻrsatiladi yoki kuchaytiriladi. Bu usul tinglovchining eʼtiborini jalb qilish va obrazni esda qolarli qilishga xizmat qiladi.

Simvolika (ramziylik): Muayyan predmetlar yoki hodisalar milliy va madaniy ramzlar orqali ifodalanadi. Bu esa xalqning dunyoqarashi, urf-odatlar va anʼanaviy tafakkurini til orqali aks ettiradi.

XULOSA. Topishmoqlar oʻzbek xalq ogʻzaki ijodining eng qadimiy va sarmazmun janrlaridan biri boʻlib, ular lingvistik jihatdan ham juda boy material hisoblanadi. Ularni tahlil qilish natijasida topishmoqlarda tilning leksik, grammatik, sintaktik va stilistik imkoniyatlari juda ixcham va obrazli shaklda namoyon boʻlishi aniqlanadi.

Topishmoqlarning asosiy lingvistik xususiyati ularning yashirin maʼnoga ega boʻlishi va predmet yoki hodisani bevosita emas, balki koʻchma maʼnolar, metaforalar va ramziy obrazlar orqali ifodalashidir. Bu holat tilning semantik imkoniyatlarini kengaytiradi va nutqning badiiy taʼsirini kuchaytiradi. Shuningdek, topishmoqlar qisqa va ixcham tuzilishi, sodda sintaktik qurilishi hamda inversiya va ellipsis kabi grammatik vositalarning faol qoʻllanishi bilan ajralib turadi. Bu esa ularning ogʻzaki nutqda tez esda qolishi va avloddan-avlodga oson uzatilishini taʼminlaydi. Topishmoqlar nafaqat folklor namunasi, balki tilning obrazli fikrlash tizimini, semantik boyligini va stilistik imkoniyatlarini chuqur ochib beruvchi muhim lingvistik manba hisoblanadi.

foydalanilgan adabiyotlar

Yoʻldoshev M. *Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi*. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2018. – 214 b.

Karimov A. *Umumiy tilshunoslik asoslari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 356 b.

Jabborov S. *Folklor janrlari va ularning poetikasi*. – Toshkent: Sharq, 2019. – 198 b.

Rahmonov N. *Oʻzbek tili stilistikasi*. – Toshkent: Universitet, 2017. – 245 b.

Nurmonov A., Mahmudov N. *Tilshunoslik nazariyasi*. – Toshkent: Fan, 2015. – 412 b.

Gʻoziyev E. *Psixolingvistik asoslari*. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2016. – 173 b.

Oʻzbek xalq topishmoqlari toʻplami. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot, 2014. – 301 b.